

כותרת: גלגולו של החג - חנוכה הכותב/ת: ליאור קולודני (עורכת)

גלגולו של חנוכה

מבוא

סיפורים רבים סופרו כדי להסביר את חג החנוכה ואת מנהגיו השונים. מפליא לראות עד כמה שונים זה מזה הסיפורים, שמיוחסים לחג אחד. למרות ההבדלים בין הסיפורים, ניתן למצוא מוטיבים ורעיונות מסוימים השזורים ברובם. נסקור את המוטיבים העיקריים בסיפורים ובהלכות החג, וננסה להתמודד עם שאלת משמעותם בימינו.

רקע היסטורי

בית המקדש השני נבנה במאה ה-6 לפנה"ס. בשנת 333 לפנה"ס כבש אלכסנדר מוקדון את כל המזרח והשליט תרבות יוונית. אחרי מותו התפוררה הממלכה המקדונית, ובאזורינו שלטו שתי ממלכות יווניות: מצרים תחת שלטון בית תלמי וסוריה תחת בית סלווקוס. ארץ ישראל נותרה באמצע עוברת מיד ליד. בתחילה היוונים נהגו בסובלנות דתית ולא התערבו במנהגי הדתות. ירושלים הפכה לפוליס יווני בשם אנטיוכיה, ובנו בה מקדשי פסלים והיפודרום להתגוששויות ספורט. יהודים רבים התקרבו אל מנהגי היוונים (התייוונו). נוצר מתח בין היהודים, היו מלחמות הנהגה: מי יהיה הכהן הגדול בבית המקדש. נוצרה תסיסה שעוררה גזירות שהטילו היוונים להגביל את הפעילות הדתית יהודית. ב-175 לפנה"ס עלה לשלטון אנטיוכוס אפיפנס ("המפואר") הרביעי. ב-167 לפנה"ס גזר גזירות איסור קיום מצוות הדת היהודית, השתלט על בית המקדש, העמיד בו את פסל זאוס, דרש שיקריבו חזיר לכבוד זאוס ושיהודים ישתחוו לפסל. מתתיהו יוצא למלחמה על שמירת הצביון היהודי, הורג את היהודי שהקריב את החזיר וקורא למרד שהוא מאבק על הזהות היהודית קריאתו: "מי לה' אלי". המרד נחשב מלחמת גבורה של מעטים מול רבים, חלשים נגד חזקים. ימי חנוכה נקבעו כימי חג לזכר ניצחון חשמונאים (המקבים) על היוונים. לאחר הצלחת המרד והשגת העצמאות המדינית שלטו ביהודה מנהיגים ממשפחת חשמונאי כ-130 שנה. סיפורי המרד מתוארים בספר המקבים (ספר החשמונאים) ספרים אלו נדחו ע"י היהדות ולא נכנסו לתנ"ך והם נחשבו "ספרים חיצוניים" ואסרו לקרא בהם.

בית המקדש השני עמד על תילו עד שנת 70 לספירה (עד המרד הגדול ברומאים). יוסף בן מתתיהו – יוספוס פלביוס, היסטוריון בתקופת הרומאים והמרד הגדול מתאר את מרד החשמונאים שהתרחש שנים לפניו ומציין את הדלקת הנרות בחג שקוראים לו חג האורים. אין הוא מזכיר את נס פך השמן, התלמוד הבבלי (מאה 5 לספירה) מעלה את

השאלה "מהי חנוכה?" ומסביר את נס פך השמן ללא הזכרת המרד. מכאן אנו מסיקים כי היתה ביהדות מגמה להשכיח את המרד להוציא אותו מחוץ לקאנון, ולהמציא סיבה חדשה לחג והיא ניסית.

המקדש

החג נוצר בעקבות הקמת המדינה החשמונאית, והסיפורים שבבסיס החג, מבטאים את מקומו המרכזי של בית המקדש. בספר חגי ב' 18 מיוחס "יום ייסוד היכל ה'" (=בית המקדש השני) לתאריך כד כסלו, כלומר בערב חנוכה, כמאתיים שנה לפני תקופת החשמונאים!

בית המקדש היה מוסד שנשא בשני תפקידים עיקריים: הראשון כמרכז הפולחני של העם, והשני כמוסד לאומי יחיד בתקופות בהן העם לא היה עצמאי מבחינה מדינית. הזהות הלאומית היהודית באה לביטוי בהתכנסויות בבית המקדש ובמחויבות כלפיו. בתקופת המדינה החשמונאית נשמרה חשיבותו של המקדש, כיוון שהחשמונאים היו כהנים בעצמם.

איש וביתו - פרסום הנס

בהלכות הנוגעות להדלקת הנרות, שהיא המצווה המרכזית בחג, אפשר לזהות שתי מגמות שהתקיימו במקביל, תוך יצירת מתחים הדדיים. מחד, הדלקת הנרות היא דרך של פניה אל הציבור הרחב. את הנרות יש להדליק על פתח הבית או בחלון הפונה לרשות הרבים. זמן ההדלקה הוא הזמן שבו מצויים אנשים ברחוב. נראה שיש חשיבות מרובה לרושם שעושה ההדלקה על רשות הרבים. חכמים ניסחו עיקרון זה במונח "פרסום הנס", כלומר, יש להשתדל לפרסם את חג החנוכה בציבור ככל האפשר. מצד שני, מתבצע טקס הדלקת הנר כטקס משפחתי. חובת ההדלקה מוגדרת ביסודה כחובה החלה על "איש וביתו"; זאת חובה החלה על מי שדר בבית. בכך דומה מצווה זו למצות הסוכה - אלו הן שתי מצוות הקשורות לבית ולאנשים שגרים בו. (נמצא קשרים נוספים בין חג החנוכה לחג סוכות). ניתן לראות ב"משפחה" וב"רשות הרבים" מעין תחליפים לבית המקדש על שני תפקידיו - הלאומי והדתי.

נס

בסיפורים המסבירים את היווצרות חג החנוכה אנחנו שומעים על נסים שנעשו לאבותינו. מדובר בעיקר בשני סוגי נסים: "נס גלוי" ו"נס נסתר". הנס הגלוי הוא פלא: דבר מה הנוגד באופן ברור את חוקי הטבע: נס פך השמן. המספר על נסים אלה מנסה להוכיח את פעולתו של אלוהים, המופיע במאורעות חריגים ולא בסדר הרגיל של העולם. הנס הנסתר הוא צירוף מקרים שאינו נוגד את חוקי הטבע, אבל אינו נראה כסביר. לענייננו חשוב במיוחד אחד הסוגים של הנס הנסתר - הנס היסטורי. בהקשר

של חג החנוכה מדובר על ההצלחה של החשמונאים המעטים לגבור על הצבא הגדול והחזק מהם.

קנאות

אחד הרעיונות הבולטים בתיאור משנתם הדתית של החשמונאים, לפי ספר חשמונאים - הוא רעיון הקנאות לה'. מדובר בגישה לפיה על המאמין חלה אחריות אישית להשלטת האלוהים בעולם הריאלי והפוליטי, ולהגשמת העקרונות של מלכות האל בעולם. הקנאי אינו רואה את עצמו כפוף לממסד האנושי הקיים, אלא מנסה להקים במקומו סמכות אחרת. לשיטתו, האחריות לקיום רצון האל בעולם איננה יכולה כלל להיות מוטלת על הממסד, אלא עליו עצמו.

לגישה זו שני נציגים בולטים בעולם המקרא: האחד הוא פנחס בן אלעזר בן אהרון הכהן, (במדבר כה 1-15); והשני הוא אליהו הנביא (מלכים א פרק יז, 40-31). לזוג קנאים זה מצטרף גם מתתיהו החשמונאי, שספר חשמונאים משווה אותו בפירוש לפנחס. וכך נאמר בספר חשמונאים א, פרק ב' 23-28:

"וכאשר כילה מתתיהו לדבר את הדברים האלה, קרב איש יהודי לעיני כל לזבוח על הבמה אשר במודיעים על פי פקודת המלך. ראה זאת מתתיהו ויקנא, וכליותיו זעו וישלח חרון אפו כמשפט וירץ וישחטהו על הבמה! בו בזמן הרג את איש המלך אשר אילצו להקריב ויהרוס את הבמה. קנא קינא לתורה, כאשר עשה פינחס לזמרי בן סלוא! אחרי כן קרא מתתיהו בעיר בקול גדול ויאמר: "כל המקנא לתורה ועומד בברית יבוא אחרי!" והוא ובניו ברחו אל ההרים ויעזבו את כל אשר להם בעיר..."

חכמי המשנה התייחסו לקנאות מתוך מודעות גבוהה לסכנות שהיא צופנת בחובה, ועשו מאמצים רבים להגביל אותה ולעקר את הלהט שבה. יתכן שרתיעה זו מהקנאות החשמונאית היא שגרמה לכך שרבים מסיפורי חז"ל על היווצרות החג עוצבו באופן שאיננו מרמז על קנאות אלא על ערכים אחרים לגמרי, למרות שבספר חשמונאים עצמו בולט הרעיון הקנאי.

הדגש החזק על היסוד הקנאי בחנוכה חזר והתעורר בתנועה הציונית, שמצאה עניין במסר הקנאי- לאומי שבספר חשמונאים תוך התעלמות מהיסוד הדתי בקנאות זו.

ברכה

היסוד החוזר ברוב סיפורי התשתית של החג הוא ה"ברכה", כלומר היכולת של המועט להתרבות. רעיון זה מופיע כמרכז של הנס בסיפור של "חג הישועה" בביטוי "מסרת גיבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים", ובסיפור "נס פך השמן" בביטוי "נעשה נס והדליקו ממנו שמונה ימים". גם בסיפור על "חג חזרת האור" מופיע הרעיון שהחג קשור לצמיחת אורך היום "וראה יום שמאריך והולך".

הרעיון של הברכה מופיע גם בנבואת חגי, וגם שם הוא קשור ליסוד המקדש השני העומד להיבנות. חגי מבטיח שהמארה, ששרתה ביבולים החקלאיים לפני הנחת היסוד

למקדש, תפנה את מקומה לברכה - בדומה למתואר בסיפור על "חג חזרת האור", שגם בו הופכת הקללה לברכה:
"שימו נא לבבכם מן היום הזה ומעלה מיום עשרים וארבעה לתשיעי למן היום אשר יוסד היכל ה' שימו לבבכם... מן היום הזה אברך!" (חגי ב 18-19).
רעיון זה של התרבות וצמיחה מצא לו ביטוי גם בהלכות החג: לפי דעת בית הלל - שהתקבלה להלכה - הדרך המהודרת להדליק נרות חנוכה היא "מוסיף והולך" (בבלי שבת כא ב). כלומר, בכל יום אנו מוסיפים נר על הנרות שהדלקנו אמש, וכך צומחת החנוכה שלנו ומתמלאת בנרות מיום ליום.

סוכות

התיאור של חג החנוכה כ"סוכות שני" מוצג בספר חשמונאים כהסבר לכך שהוא נמשך שמונה ימים. בספר חשמונאים מסופר גם שחגגו את חג החנוכה (שלא כמו בימינו) בדומה לחג הסוכות: "במקלות מקושטים ובענפים המצויים בעונה ההיא ובתמרים". קשרים נוספים בין שני החגים:

* אנשי בית שמאי מסבירים את שיטתם בהדלקת הנרות בחנוכה (מתחילים בשמונה ומסיימים באחד): "פוחת והולך... כנגד פרי החג" (בבלי שבת, כ"א עמוד ב'), סדר הדלקת הנרות צריך להיות דומה לסדר הקרבת הקורבנות בחג הסוכות שהיו מקריבים בבית המקדש שבעים פרים: ביום הראשון 13 פרים, ביום השני 12, וכן הלאה עד היום השביעי, שבו הקריבו 7 פרים. במקביל דורשים חכמי בית שמאי שביום הראשון של חג החנוכה נדליק שמונה נרות, בשני שבעה וכן הלאה.

* הסיפור על "חג חזרת האור" מתאר שני חגים בני שמונה ימים: באחד היום "פוחת והולך", ובשני היום "מאריך והולך". אפשר לראות בשני חגים אלו את אבותיהם של חגי הסוכות והחנוכה. הסיפור מבליט את משמעותם של חגים אלו בלוח השנה: חג סוכות חל סמוך ליום השוויון של היום והלילה, והוא מסמן את תחילת העונה שבה גובר הלילה על היום. לעומתו מסמן חג החנוכה את המפנה שבו מתחיל היום להתארך, מפנה שמבשר את האביב.

שמן-זית

הנרות העתיקים של החג היו נרות שמן. למרות שאין ההלכה מחייבת זאת, הרי שמקובל היה להדליק בשמן זית שהוא המעולה שבשמנים. השמן מופיע גם בסיפור של "נס פך השמן", וגם שם מדובר, כנראה, בשמן זית. הדגש על השמן בחנוכה הוא, כנראה, ההסבר לכך שנוהגים לאכול בחג זה מאכלים המטוגנים בשמן, כמו הלביבות והסופגניות.

הקשר המיוחד של חג החנוכה לשמן הזית יכול להתקבל מן העובדה החקלאית, שבסביבות חג החנוכה מסתיים המסיק של זיתי השמן. חג החנוכה הוא, אפוא, "חג

כזה ראה וחדש

מרכז הדרכה מקוון של "שבילים"
ארגון מערכות החינוך החברתי קהילתי
אגף החינוך, התנועה הקיבוצית

האסיף" של יבול הזיתים, כשם שחג הסוכות הוא "חג האסיף" של שאר יבולי שבעת המינים.

במקדש שימש שמן הזית, למשיחת כלי המקדש והכהנים, ולהדלקת "נר תמיד" במנורה (ויקרא כד 2). כאן מודגשת התכונה של הנצחיות ושל היכולת של השמן להתגבר על הזמן.

שמונת ימי החנוכה

המילה "שמן" קשורה לשונית למילה "שמונה". בין שני המושגים יש גם קשרים נוספים: בטקסי החניכה משתמשים, כאמור, בשמן המסמל את יכולת העמידה בשיני הזמן. כפי שנראה להלן, גם פרק הזמן של שמונה ימים קשור לחניכה. הביטוי המפורסם ביותר לכך הוא שמונת ימי המילה, שבהם אנו ממתינים בין הולדתו של הבן לבין טקס המילה שלו (ויקרא יב 3-1). גם הכהנים בתחילת דרכם עברו פרק חניכה של שמונה ימים (ויקרא ח' 33 - ט' 1), ולאחריו נמשחו בשמן. בכל ההקשרים הללו מדובר במקרא על כך שהיום השמיני חל לאחר שבוע של המתנה. עובדה זו מרמזת על הטעם שבגללו נקבע המספר 8: רק אחרי שהחניך (התינוק - האדם החדש; הבהמה החדשה; הכהן החדש...) עבר ושרד את השבוע הראשון בתפקידו החדש הוא בשל ומוכן להתחיל בו באופן סדיר. התקופה של שמונה ימים מרמזת על בשלות ועל יכולת להמשיך במהות החדשה לאורך זמן.

חנוכיה

מנורת המקדש בת שבעת הקנים, המוכרת מפסיפסים עתיקים, נעלמה או טומאה עם חילול בית המקדש. לאחר טיהורו מסופר שהחשמונאים הביאו באופן זמני שיפודי ברזל והדליקו בהם אש. מדוע הפכה המנורה לחנוכיה בת שמונה קנים? לפי יוסף בן מתתיהו, חנוכת המזבח נחגגה במשך שמונה ימים, בדיוק כפי שעשה שלמה המלך בחנוכת בית המקדש הראשון. בתלמוד ניתן ההסבר על נס פך השמן שכד קטן הספיק לשמונה ימים.

המילה חנוכיה הומצאה רק במאה ה-19 עם התחדשות השפה העברית ע"י חמדה בן יהודה (אשתו של אליעזר בן יהודה, מחדש השפה).